

# ТРУДОВОПРОИЗВОДИТЕЛНИТЕ КООПЕРАЦИИ ЗА ИНВАЛИДИ КАТО СУБЕКТИ НА СОЦИАЛНАТА ИКОНОМИКА – ПРЕОБЪРНАТИ РЕАЛНОСТИ

Мария Стоянова<sup>1</sup>

## Актуалност на проблема

Негативните въздействия на глобалната финансово-икономическа криза (2008 г.) и предизвиканите от нея редица неблагоприятни последици за социалното и икономическото развитие на държавите в световен мащаб поражда **възраждането на кооперациите (кооперативите) и засилват ролята на социалната икономика и социалното предприемачество за преодоляване деформациите на пазара и за балансиране на възникналите от кризата дефицити**. Това обстоятелство предизвиква рязко засилване на изследователския интерес не само към кооперациите, но и към явлениято „социална икономика“ и четирите „фамилии“ на нейното проявление – кооперации (кооперативи), взаимоспомагателни дружества, асоциации и фондации.<sup>2</sup> В заключенията на Европейската конференция по социална икономика в Испания през 2010 г. е подчертано, че в рамките на ЕС съществува многообразие на предприятия на социалната икономика – предимно малки и средни предприятия, семейно управлявани фирми, кооперации, НПО и др., каквото многообразие има и у нас. Наличните данни показват, че сега в ЕС в социалната икономика са наети 8,9 млн. души, т.е. 10% от всички наети и че към нея се причисляват 900 хиляди предприятия, създаващи 10% от БВП.<sup>3</sup>

**Актуалността на кооперативната проблематика се засилва** особено след юбилейния конгрес на Международния кооперативен съюз (МКС) през 1995 г., на който е предефинирано понятието „кооперация“ и е обоснована нейната идентичност с акцент върху ценностите и принципите, на които тя се изгражда и развива.

**Друг силен тласък за възраждането на кооперациите има Резолюция 36/134 на ООН**, която обявява 2012 г. за международна година на кооперациите. В Резолюцията е подчертано, че кооперациите обезпечават максимално

---

<sup>1</sup> Мария Стоянова е доктор, доцент в кат. „Икономическа социология“ на УНСС. Сл. тел.: 81-95-454, e-mail m.stoyanova\_53@abv.bg

<sup>2</sup> Според дефиницията на Европейската комисия от 1990 г. „социалната икономика е съставена от организации и предприятия, независими от държавата, които произвеждат стоки и услуги със социална цел, характеризират се с демократично участие на своите членове, основават се на солидарност и не разпределят печалба“.

<sup>3</sup> Желязкова, М. Социалната икономика: понятия, политики, регулации, програми и предприятия. – В: Иновативност в търсене на ефективност при усвояване на средства-та от структурните фондове, Благоевград, 2010, 34.

широко участие на всички групи от населението; представляват един от най-важните фактори на икономическото и социалното развитие; притежават възможности за устойчиво развитие на социалната икономика и за подобряване на социално-икономическото положение на коренното население и на селските общини; антикризисно средство са за намаляване на негативните влияния на глобалната финансово-икономическа криза. Същевременно в Резолюцията се обосновава необходимостта от **по-активното участие на държавите – членки на ООН, за решаване на важни проблеми за бъдещото развитие на кооперациите.** В отговор на Резолюцията на ООН ТПК правят преглед и оценка на своето функциониране и набелязват мерки за постигането на **по-ефективно, устойчиво и приобщаващо развитие.** По такъв начин те дават своя принос за постигане целите на Стратегията за развитие Европа 2020.

**Актуалността на проблема се задълбочава и от следните факти:**

- Световното кооперативно движение, представлявано от МКС – най-голямата неправителствена, непартийна и нерелигиозна световна организация, е достигнало високи върхове в своето развитие. Обединява над 1 млрд. индивидуални членове, 257 национални организации от 95 страни и 7 бранша, а кооперативните предприятия в него – селскостопански, работнически, жилищни, социални, осигуряват над 100 млн. работни места, както и прехраната на половината от населението на света<sup>1</sup>.

- „Кооперативи-Европа“ – европейският регион на МКС обединява 250 хиляди кооперации със 140 млн. индивидуални членове, 99 национални кооперативни организации в 37 страни и 6 бранша, осигуряващи 5,4 млн. работни места. В страни като Холандия, Ирландия и Белгия заетите в нестопанските организации представляват над 10% от заетите. В Италия и Португалия бурно се развиват социални кооперативи, а в Белгия – предприятия със социална цел. Обща характеристика на това развитие е процесът на обвързване на икономически инициативи, които имат кооперативно измерение, със социални цели.<sup>2</sup>

- България е първата страна, присъединила се към петте страни – учредители на МКС. В съвременните условия тя е сред страните с развито кооперативно движение, в която функционират близо 4000 кооперации. В изграждания модел на социална икономика у нас възникват парадокси, които произтичат от това, че кооперациите са създадени по европейски модел, а неправителствените организации – по американски. Съществува напрежение в разбирането на двете форми и изкуствено отсъстват мостове между тях. Нека припомним, че всяка

<sup>1</sup> Андреев, Н. Трудовопроизводителните кооперации във фокуса на международната година на кооперациите. – В: Панорама на труда, 2012, № 9-10, 24.

<sup>2</sup> Презентация на вицепремиера на Международната организация на промишлените и занаятчийски кооперации (CICOPA) и председател на НС на ТПК, 12.12.2013 г. гр. Баня, кръгла маса – заключителен етап по проект „Кооперациите – възможност за социално включване чрез труд на хора с увреждания“, с финансовата подкрепа на Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси“, съфинансирана от Европейския социален фонд на ЕС.

неправителствена организация представлява коопериране на човешки и социален капитал за изпълнението на определени предимно социални задачи. Именно поради това е крайно необходимо социалната икономика у нас да излезе от своята „институционална невидимост“, за да се балансира парадоксалността и стимулира развитието на основните ѝ форми – кооперациите, взаимоспомагателните дружества, асоциациите и фондациите.

**Актуалността се засилва и от това, че в съществуващите публикации понятиятният апарат е доста разнороден**, което създава затруднения в изследователската работа, особено в сравнителен аспект. Нещо повече. Тези основни понятия, не са вградени в Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси“ (2007 – 2013 г.), въпреки че са приоритет в нея. Със създаването на Националната концепция за социална икономика (2011 г.) и Националния план за действие 2014 – 2015 г. са зададени определени стандарти при дефинирането им.

**Актуалността се засилва и от това, че през последните следкризисни години социалната икономика в развитите пазарни икономики показва устойчиво развитие в условия на криза**, докато у нас нейните структурни елементи, в т.ч. и ТПКИ и социалното предприемачество, се игнорират от държавата и обществото и пр. Нещо повече. Повече от две десетилетия социалната роля на българските трудовопроизводителни кооперации за инвалиди (ТПКИ) е силно пренебрегвана от държавата поради либерализацията на икономиката, което според данни от официалната статистика предизвиква вместо увеличаване броя на заетите в тях, обратно – тяхното значително намаляване. Данните от официалната статистика показват, че към **1990 г.** заетите в ТПКИ са 52 000, от които 33 000 (**63,4%**) са хора с увреждания. Според последното преброяване на населението (2011 г.) – от общо 465 228 лица с увреждания около 200 хиляди са освидетелстваните от ТЕЛК с право на работа. Парадоксът се състои в това, че въпреки капацитетните възможности на ТПКИ, едва 12% от тази социална категория лица работят. Тези данни разкриват ниската степен на социално включване чрез труд на хора с увреждания, което е реално предизвикателство пред социалната политика в областта на уврежданията и инвалидността на национално и общинско ниво. По данни на Агенцията за хора с увреждания през **2012 г.** в агенцията са регистрирани 126 специализирани предприятия и кооперации, в които заетите са 2500 души. Специализираните кооперации за хора с увреждания, които са основни субекти за трудова и социална интеграция на хора с увреждания, са **46, с около 2000 заети**, като 31 от тези ТПКИ са регистрирани в системата на НС на ТПК. В сравнение с 1990 г. броят на заетите в **ТПКИ са 26 пъти по-малко**, което е реална предпоставка за нарастване на бедността в България.

## Предварителни бележки

Основна **цел** на настоящата студия е да представи българските ТПКИ като субекти на социалната икономика, да разкрие преобърнатите реалности в тях, настъпили след 1989 г., и да очертае близка перспектива за тяхното възраждане.

За постигането на целта е направен **вторичен анализ на данни** от проведеното емпирично социологическо изследване (ЕСИ) на тема: *„Възможности на работната среда в трудовопроизводителните кооперации за социално включване чрез трудова заетост на хора с увреждания“*, реализирано през 2013 – 2014 г. с ръководител – автора на настоящата студия. Изследването е проведено по заявка на НС на ТПК в рамките на проект „Кооперациите – възможност за социално включване чрез труд на хора с увреждания“, с финансовата подкрепа на Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси“, съфинансирана от Европейския социален фонд на ЕС. Това ЕСИ е представително за системата на НС на ТПК и обхваща 11 ТПКИ от 6 планови икономически района на страната, от 10 областни града, с общ брой на респондентите – 160.

**Обект** на емпирично изследване са ТПКИ от системата на НС на ТПК.

**Предмет** на изследване са преобърнатите реалности в ТПКИ, настъпили през последните повече от две десетилетия.

Формулираната цел предполага решаването на **следните задачи**:

1. Да се направи съвременен профил на ТПКИ като субекти на социалната икономика в България.
2. Да се разкрият преобърнатите реалности в тези кооперации.
3. Да се направят предложения за възможни решения и конкретни препоръки към управляващите на микро-, на мезо- и на макроравнище за преодоляване на посочените и други парадокси.

**Тезата:** През последните повече от 20 г. наличните възможности на тези специализирани кооперации не само че не се използват в достатъчна степен, но и непрекъснато се появяват нови социални бариери, които предизвикват намаляване на абсолютния и на относителния дял на заетите от тази социална категория. В съвременните либерални пазарни условия ТПКИ са по-скоро парадокс (преобърната реалност), отколкото реален субект на социалната икономика в България.

В защита на тезата е даден отговор на следните **въпроси**:

1. Кои са тези ТПКИ?
2. Какво представляват преобърнатите реалности в тях?
3. Каква е перспективата или възможно ли е възраждане или преобразяване на ТПКИ?

За целите на настоящата разработка са дефинирани и обяснени следните основни понятия – **социална икономика, кооперация, трудовопроизводителна кооперация (ТПК) и трудовопроизводителна кооперация за инвалиди (ТПКИ)**.

## Социална икономика (СИ)

Според дефиницията на Европейската комисия от 1990 г. *„социалната икономика е съставена от организации и предприятия, независими от държавата, които произвеждат стоки и услуги със социална цел, характеризират се с де-*

*мократично участие на своите членове, основават се на солидарност и не разпределят печалба*“. От една страна, СИ се разглежда като специфичен сегмент от националната икономика, разположен между държавата и пазара, и нейната основна цел е да облекчава държавата чрез намаляване на публичните разходи и да неутрализира доколкото е възможно дефектите на пазара особено по отношение на нискодоходните групи от населението и/или за хората с увреждания. От друга – тя съчетава в себе си идеологически, религиозен и културен плурализъм, тъй като комбинира икономическата свобода на либерализма, колективната идентичност и субсидиарността на марксизма и принципа на доброволността и търсенето на справедливост на будизма. От трета страна, социалната икономика е изградена от специфични икономически единици – социални предприятия, които функционират чрез различни форми. Основните традиционни форми на социалната икономика са известните от 1995 г. „четири фамилии“ – кооперации, взаимоспомагателни дружества, асоциации и фондации.<sup>1</sup>

Важно е да се отбележи, че въпреки традицията в съвременния свят модерната социална икономика придобива нови – значими и не толкова значими характеристики, по-важните от които се отнасят до следното. **Първо**, до интензивното навлизане в нови сфери и области. Например фирмите, които се специализират в предоставяне на възможност за повторно включване в трудовия пазар; асоциациите по интереси и местните съвети; италианските „социални кооперативи“; германските корпорации за заетост и обучение; белгийските бизнес общности и канадските корпорации за местно икономическо развитие. Това са само някои от организационните форми, възникнали през последните 2 десетилетия в отговор на нарастващи потребности. Наред с това се развиват общностно базирани инициативи за осигуряване на здравни услуги; проекти за „развитие без разрушение“ на природните ресурси, ревитализация на изоставени селски области и т.н. **Второ**, до увеличаващото се сходство между различните форми на социалната икономика – линиите на разделение на кооперативите, взаимоспомагателните дружества и асоциациите не са строги и неподвижни. В някои страни се наблюдават комбинирани форми, не навсякъде разделенията са юридически признати – по-важно е нарастването на интензивността на обединените действия на различните форми и мостовите между тях. **Трето**, до появата на нови институционални актьори – национални и наднационални. В различните страни по света се интензифицират усилията на наднационални организации. Например Европейската комисия създава официално своя Консултативен комитет по кооперативи, взаимоспомагателни дружества, асоциации и фондации през 1998 г. През 2002 г. е проведена Европейска среща по социална икономика в Прага с участието на представители на трите форми

<sup>1</sup> През 1990 г. Европейският парламент създава първата Междуведомствена група по социална икономика. През 1995 г. „четирите фамилии“ създават временен Консултативен комитет, който е признат от Комисията през 1998 г. От 1997 г. страните – членки на ЕС, са длъжни да отчетат какво са предприели по стълба „Предприемачество“, включен в ръководствата по заетост и съответно по инициативи в рамките на социалната икономика.

и социалните министри на всички страни и всички страни – кандидати за ЕС. Нещо повече. Единственият втори център на Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (ОИСР) е създаден тъкмо по социална икономика през 2003 г. в гр. Тренто, Италия.<sup>1</sup>

## Кооперация

Понятието „кооператив“ („кооперация“) е дефинирано от юбилейния конгрес на МКС през 1995 г. по следния начин: *„колективна демократично управляема организация, явяваща се автономно и доброволно сдружение на хора, основана на принципи за подобряване на общите икономически, социални и културни блага“*. През 2002 г. препоръка на Международната организация на труда от 2002 г. предефинира понятието по следния начин: *„автономна асоциация на хора, обединени доброволно, за да посрещнат свои общи икономически, социални и културни потребности и аспирации чрез взаимно притежавано и демократично контролирано предприятие“*.

Основната **цел** на кооперацията е социална подкрепа и защита на по-слаби групи от населението. Създаването и функционирането на кооперациите се основава на кооперативни **ценности и принципи**, приети от МКС. Споделените **ценности** се отнасят до взаимна помощ, демокрация, равенство, справедливост, солидарност, честност, откритост, социална отговорност, грижа за другите. По смисъл са общочовешки ценности, които носят позитивен заряд и са съзидателното ядро, върху което се изгражда, функционира и развива кооперативната система като цяло – основен и доминиращ елемент на социалната икономика. Това са ценности, съхранявани повече от 170 г. – още от създаването на първата в света кооперация в гр. Рочдейл, Англия, през 1844 г. Въпреки твърдението за непреходното значение на ценностите, в съвременните условия на световна финансово-икономическа криза, глобализиран пазар и силно конкурентна среда държавната подкрепа е от особено значение за тяхното съхраняване и прилагане, както и за функционирането и/или оцеляването на кооперациите. Кооперативните **принципи** са ръководните начала в живота на кооперациите. Споделените основни принципи са свързани с обединяване на доброволен принцип и свободно право на членство; контрол, осъществяван от членовете (един член – един глас); участие на членовете на икономически принцип (с дялов капитал); самоуправление и независимост; образование, подготовка на кадри и информация; международно сътрудничество и участие в обществото.

Кооперациите като вид социални предприятия притежават някои особености, а именно: в тях печалбата не е основен ориентир и критерий за тяхната ефективност; прилаганите технологии са повече трудово, отколкото капиталово-

<sup>1</sup> Желязкова, М. Социалната икономика: понятия, политики, регулации, програми и предприятия. – В: Иновативност в търсене на ефективност при усвояване на средствата от ЕС, Благоевград, 2010, с. 35 – 36.

во интензивни; нивото на конкуренция е ниско; ценовите равнища (вкл. цената на труда) са по-ниски в сравнение с обичайните на пазара и пр.

Този тип кооперации намират широк обхват в Европа, Северна Америка, Канада, Япония. Например някои известни международни инициативи, които гарантират защита, сигурност, споделена идентичност, възможности за предприемачество на най-бедните са моделите на КВЕБЕК – Канада; потребителските кооперации в Япония; Грамийн Банк в Бангладеш; Кооперативният комплекс „Мондрагон“ – Испания; случаят Емилия Роман – Италия.

В България съгласно българското законодателство доминиращ вид кооперации са т.нар. трудовопроизводителни кооперации (ТПК) и трудовопроизводителни кооперации за инвалиди (ТПКИ).

### ТПК – доминиращ тип кооперации в България

България е страна с богат опит в кооперативното движение на Европа. В продължение на повече от 120 г. (към 2015 г.) ТПК активно присъстват в европейското и в световното кооперативно пространство. В България съществуват и други видове кооперации – потребителски, кредитни, взаимоспомагателни и пр., но акцентите в тази студия са поставени само върху ТПК и ТПКИ.

Краткото хронологично развитие на ТПК може да бъде представено като преминаващо през три периода – първият от 1895 г. – 1944 г.; вторият от 1945 г. – 1989 г. и третият – след 1990 г.

**Първият период** се характеризира с това, че се създават нов тип кооперации – ТПК, които с право могат да бъдат наречени **социална иновация за България**. Първата българска ТПК е създадена на 1 октомври 1895 г. в гр. Габрово, където група занаятчии основават шивашко кооперативно дружество „Напредък“. Иновативността на ТПК се открива в това, че тя се изгражда върху имущественото и трудово участие на нейните членове. Възниква нов тип собственост върху капитала – кооперативната собственост. Това е групова (колективна) собственост, еднолично право на кооперацията като юридическо лице, за разлика от частната корпоративна собственост, която е персонифицирана в акции и/или дялове на собствениците. Тези ТПК заместват стопанствата на своите членове, за разлика от съществуващите тогава кооперации, които само ги подпомагат. В ТПК трудовият доход е основен, а получаваният дивидент върху капитала е допълнителен. Социалните проблеми се поставят на първи план. В техните устави е предвидено член-кооператорите да ползват безплатна медицинска помощ, да получават пенсия в размер на 1/3 от заплатата през последните години и възможност да повишават квалификацията си. В устава на първата ТПК е записано: „...да се съдейства за повишаване майсторството в занаята на своите членове, а на членовете, които имат нужда и желаят да

*се усъвършенстват, да им се отпускат стипендии за специализация в страната и чужбина*“<sup>1</sup>.

През 1907 г. с приемането на първия Закон за кооперативните сдружения, а през 1910 г. и на Закона за организиране и подпомагане на занаятите се създават предпоставки за възникването на множество занаятчийски кооперации в различни браншове – шивашки, общарски, кожарски, дърводелски, тапицерски, железарски, строителни, бръснаро-фризьорски, електромонтьорски, каменоделни и др. Паралелно се създават кооперации за общи доставки и общи продажби. Иновативността на занаятчийските ТПК се открива в това, че освен изпълняваните производствени, социални и икономически функции, те извършват и модернизация на занаятите по това време.

През 1919 г. се създава Съюзът на занаятчийските кооперации, чиято основна цел е обединяване на всички занаятчийски кооперации, защита на техните интереси, укрепване и разширяване на връзките помежду им, организиране на общи продажби на техни изделия, общи доставки на суровини и материали за производствената им дейност, уреждане на кредитирането им, провеждане на културно-просветна дейност и др.

В резултат на активната дейност на Съюза на занаятчийските кооперации и подобрената нормативна база при управлението на Ал. Стамболийски се създават условия за рязко нарастване на ТПК. През 1923 г. техният брой е общо 257. През следващия период занаятчийските кооперации бележат значително развитие, което се обяснява с действието на такива фактори, като добра нормативна база, евтин и достъпен кредит за кооперациите и за цялата икономика на страната (около 60% от банковите операции по това време се падат на кооперациите), ускорено развитие на кооперациите за общи доставки и общи продажби, допринасящи за повишаване на тяхната конкурентоспособност. Положителните ефекти от този ускорен процес на развитие на ТПК предизвиква увеличаване на заетостта и осигуряване на по-благоприятни условия на труд за работниците в тях в сравнение с частните предприятия по това време.

**През втория период (1944 г. до 1990 г.)** по данни от архива на НС на ТПК в системата на ТПК настъпват трансформационни процеси поради създадената нова обществено-политическа обстановка в страната, които стимулират развитието на ТПК. В началото на периода – през 1946 г., броят им нараства на 739. В края на 1946 г. е проведен Обединителен конгрес на кооперациите, закрити са съществуващите 22 съюза и централи и е създаден Централен кооперативен съюз (ЦКС). Неговата основна задача е да провежда политика предимно в интерес на държавата, което предизвиква някои деформации по отношение на целите, ценностите и принципите на кооперациите. ЦКС е закрит през 1970 г., а в условията на централизирана планова икономика ТПК се развиват като едри промишлени предприятия с над 100 хил. души заети в тях. Стартира развитието на редица

<sup>1</sup> Архив на НС на ТПК (отчети, доклади, справки, анализи, снимков материал); Андреев, Н. ТПК във фокуса на международната година на кооперациите. – В: Панорама на труда, 2012, с. 29 – 35.

клонове на държавната промишленост – шивашка, мебелна, дървообработване, винарска, млекопреработване и др., чрез одържавяване на най-силните и икономически стабилни кооперации. Преходът на ТПК от занаятчийски към промишлени кооперации им осигурява устойчиво развитие, а марката ТПК става разпознаваема не само на българския пазар, но и в чужбина. Паралелно с производствената дейност, ТПК широко развиват социални и културни дейности за своите членове, които обхващат добре организирано и качествено медицинско обслужване, развито почивно дело за отдых на море и планина, активна спортно-туристическа, културна и просветна дейност (развивана чрез домовете на културата, които притежават богати библиотеки, издържат певчески и музикални състави, организират представления и театрални групи, литературни четения, рецитали и др.).

Политическата, икономическата и социалната криза в страната от средата и края на 80-те години на XX в. предизвиква силни сътресения и в ТПК. Кризисното им състояние е ускорено и от други специфични нематериални фактори, като силно деформираната им идентичност, отклонения от кооперативните ценности и принципи, отсъствие на еднопосочност в интересите на кооператорите, кооперацията и обществото като цяло, промяна в статуса на член-кооператорите и превръщането им в държавни наемни работници и т.н. Тези и други факторни въздействия предизвикват през 1989 г. по инициатива на 160 ТПК провеждане на конгрес, който възстановява съществуването на Националния съюз на ТПК (НС на ТП).

**Третият етап** – периодът след 1990 г., разкрива поредната трансформация на ТПК, предизвикана от извършващия се преход в обществото ни от централизирана държавна към пазарна икономика. В този нов исторически етап ТПК правят реформиране на кооперативната система и участват активно в извършващите се трансформации в българското общество. В трудния преход към пазарна икономика, въпреки по-високата устойчивост на ТПК в сравнение с корпоративния сектор, техният брой намалява, както намаляват и заетите в тях. Данните от последното преброяване на населението в България показват, че през 2011 г. в системата на НС на ТПК функционират общо 257 кооперации с близо 12 000 заети лица. Част от тях поради трайна финансова задлъжнялост преминават през процедури по несъстоятелност и ликвидация. Например само през периода 1989 – 2000 г. обявените в ликвидация са 8944 кооперации и малки и средни предприятия (от общо 9709 фирми, обявени в несъстоятелност и ликвидация по това време).<sup>1</sup>

Важно е да се подчертае, че в съвременните условия българските ТПК функционират върху основата на утвърдените от МКС кооперативни ценности и принципи. В преходния период ТПК създават пространство, което е в интерес на по-балансиран модел на социално и икономическо развитие на страната ни. Тази регулираща и балансираща роля се проявява на различни равнища, като например в достъпността на услугите (географска, социална, финансова

<sup>1</sup> Стоянова, М. Фалитът – старият нов демон. Троян, 2011, с. 8.

и културна), в нейната способност да притъпява вариациите на цикличното развитие и да дава стабилност на икономиката. За пореден път българските кооперации въобще, в т.ч. и ТПК, показват, че могат да създават нови възможности за обществото, като на първо място се поставят интересите на социално слабите слоеве от населението.

**Съвременният профил на ТПК** разкрива, че те функционират като малки и средни предприятия, в т.ч. и трудовопроизводителни кооперации за инвалиди (ТПКИ). Произвеждат промишлени стоки и извършват услуги на населението, а икономическият статус на техните семейства зависи почти изцяло от тяхната ефективност. ТПК изпълняват своята социална роля въпреки неравномерното им разпределение на територията на страната. Сега функциониращата система на ТПК е изградена по общини, които реално използват и могат да използват още по-добре техния потенциал. По данни от НС на ТПК средният размер на активите на отделните ТПК е около 1 – 2 милиона лева по пазарна стойност, което разкрива реални възможности за стимулиране развитието не само на ТПК, но и на социалната икономика като цяло. В същото време неравномерното им разположение може да се преодолее единствено чрез създаването на нови кооперации в регионите, в които няма такива.

### **Трудовопроизводителни кооперации за инвалиди (ТПКИ) – преобърнати реалности**

ТПКИ са разновидност на ТПК. Те представляват доброволни сдружения на хора с увреждания и трудоспособни лица, с променлив капитал и променлив брой членове, които чрез взаимопомощ и сътрудничество извършват производствена, търговска, социална, културна и друга дейност.<sup>1</sup> Социалната роля на ТПКИ в българското общество е да осигуряват реални възможности за трудова заетост на хора с увреждания. Съгласно българското законодателство и в частност Закона за интеграция на хора с увреждания трудовата им заетост се осъществява по два начина – чрез интегрирана работна среда (отворен пазар на труда) и в специализирана работна среда (в специализирани предприятия и кооперации за хора с увреждания). За да функционират специализираните предприятия и кооперации, следва да отговарят на следните условия: да са регистрирани по Търговския закон или Закона за кооперациите; да произвеждат стоки или извършват услуги; да имат относителен дял на лицата с увреждания (за незрящи и слабовиждащи лица – не по-малко от 20% от общия брой на персонала; за лица с увреден слух и лица с други увреждания – не по-малко от 30% от общия брой на персонала); да са вписани в регистъра на Агенцията за хора с увреждания. Те дават възможност на хората с увреждания да упражняват човешките си права и по-конкретно правото на труд, като им осигуряват равни шансове за продуктивна и доходоносна работа, за достоен живот, основан на труда.

<sup>1</sup> Закон за кооперациите.

ТПКИ възникват през 40 – 50 г. на XX в. в резултат на трудните следвоенни години с цел оцеляване. През 60 – 70 г. на XX в. настъпва период на бързото им нарастване – техният брой достига до 65, а заетите в тях – 26 000 член-кооператори. През 1990 г. броят на заетите е 52 000, в т.ч. 33 000 (63,4%) инвалиди с I и II група инвалидност и с III група – с изискване за специални условия на труд. Над 18 000 от заетите работят надомно, в т.ч. една част майки с деца до 3-годишна възраст. В този период държавата осигурява всеостановителни стимулиращи условия за развитието им – преференции, субсидии, кредитиране и др., както и Наредба за фонд „Рехабилитация“ и Правилник за работата на предприятията за трудоустроени лица към народните съвети и ТПКИ.<sup>1</sup>

Последното преброяване на населението през 2011 г. разкрива, че от общо 465 228 лица с увреждания около 200 хиляди са освидетелствани от ТЕЛК с право на работа. По данни на Агенцията за хора с увреждания едва 12% от тази категория работят. През 2012 г. в Агенцията за хора с увреждания са регистрирани 126 специализирани предприятия и кооперации, в които заетите са 2500 души. Специализираните кооперации за хора с увреждания са 46, с около 2000 заети в тях, като 31 от тези ТПКИ са регистрирани в НС на ТПК. От анализа на статистическите данни става ясно, че за малко повече от две десетилетия – 1990 – 2012 г., броят на заетите в ТПКИ е намалял 26 пъти, което е реална предпоставка за нарастване на бедността в България. Важно е да се отбележи положителният факт, че след честване на международната година на кооперациите – 2012 г., регистрираните в Агенцията за хора с увреждания социални предприятия и кооперации са 237, по данни към м. май 2015 г., което показва нарастване с 53% спрямо 2012 г.<sup>2</sup>

Българските специализирани предприятия и кооперации функционират като общински предприятия за хора с увреждания; кооперации за хора с увреждания; специализирани предприятия за незрящи и слабовиждащи лица; специализирани предприятия за лица с увреден слух; малки и средни предприятия, в т.ч. и микрофирми на хора с увреждания. През последните години нараства броят на микро- и малките фирми, вкл. регистрирани от предприемчиви лица с увреждания с цел започване на самостоятелен бизнес; трудово-лечебните бази, които осигуряват трудотерапия на пациенти от здравните заведения и болниците.

Специализираните предприятия и кооперации за хора с увреждания са основните и предпочитани работодатели за тази социална категория лица, тъй като в специализирана работна среда те се чувстват физически и морално защитени. Това е обяснимо, защото позитивната промяна в обществените нагласи и отношения към хората с увреждания у нас са слаби и/или едва забележими. За съжаление, това е една от предпоставките за ниската степен на финансово-икономическия статус на хората с увреждания. Мениджмънтът на специализираните предприятия и кооперации за хора с увреждания съзнава и поема отговорността

<sup>1</sup> Тодорова, Е. Влияние на сектора на социалната икономика върху заетостта в България. – В: Иновативност в търсене на ефективност при усвояване на средствата от структурните фондове, Благоевград, 2010, с. 123 – 124.

<sup>2</sup> Регистър на Агенцията за хора с увреждания, 2015 г.

да установява и прилага управленски практики, насочени към поддържане на основните човешки права, уважение на различните култури и ценности на своите служители, партньори и другите заинтересовани страни. Фокусът на тяхната политика са трудовите отношения, условията на труд и заетост, социалната защита и социалния диалог, развитието на човешкия потенциал и обучението на работното място. В условия на криза тези предприятия изпитват сериозни икономически проблеми, които ограничават възможностите им за създаване на нови работни места за хора с увреждания и/или запазването на съществуващите.

Към момента специализираните предприятия и кооперации развиват производство и услуги в няколко **направления**: шивашко производство; пластмасово производство; производство на картонени опаковки; полиграфически услуги; парфюмерия, билкова козметика; транспорт на ХУ; уеб реклама и дизайн, издателство, реклама; приложно изкуство, сувенири, украшения, мартеници, поздравителни картички; предоставяне на комунално-битови услуги; производство на електроинсталационни уреди за бита и промишлеността и производство на филтри за вентилационни и климатични инсталации, филтри за двигатели с вътрешно горене и филтри за чисти помещения и ХЕПА филтри (от специализираните предприятия за лица с увреден слух).

**Вторичният анализ на данните от цитираното** по-горе емпирично социологическо изследване, проведено през 2013 – 2014 г. в системата на НС на ТПК, позволява да се направят изводи, че през последните повече от две десетилетия наличните възможности на тези специализирани кооперации не само че не се използват в достатъчна степен, но и непрекъснато се появяват нови социални бариери, които предизвикват намаляване на абсолютния и на относителния дял на заетите от тази социална категория. Аналогичен е и анализът на данните от официалната статистика.

Емпирично са проучени 11 ТПКИ от системата на НС на ТПК (всяка трета ТПКИ) от четири изследователски региона: първи – Бургас, Ямбол; втори – Варна, Шумен; трети – Плевен, В. Търново, Ловеч; четвърти – София, Благоевград, Смолян. Това са следните кооперации: КТ „Черноморка“ – гр. Бургас, ТПК „Недялко Царев“ – гр. Ямбол, ТПКИ „Родина“ – гр. Варна, ТПКИ „Иглика“ – гр. Шумен, ТПК „Мара Денчева“ – гр. Плевен, ПКИ „Царевец“ – гр. Велико Търново, ТПКИ „Миролюбец“ – гр. Ловеч, ТПКИ „Виктория“ – гр. София, ДИБИКО ЕООД – гр. София, ТПКИ „Рила“ – гр. Благоевград и ТПКИ „Първи май“ – гр. Смолян.

Диагностицирането на сегашното състояние на ТПКИ от системата на НС на ТПК е установено чрез прилагането на биографичния метод и метода на нестандартизираното интервю при тяхното емпирично изучаване, което позволи да се разкрие, **на първо място**, техният производствен профил, **и на второ** – преобърнатите реалности в тях. **На трето място**, вторичният анализ на данните от това изследване направи възможно обобщаване на предложения за конкретни мерки за извършване на промени и преодоляване на преобърнатите реалности в изследваните ТПКИ от системата на НС на ТПК.

## **А. Производствен профил на изследваните ТПКИ**

### **1. КТ „Черноморка“ – гр. Бургас**

Кооперацията за трудоустроени „Черноморка“ гр. Бургас има повече от 60-годишна история. Създадена е през 1950 г. в гр. Бургас. Към момента на емпиричното изследване кооперацията функционира като производствена структура паралелно с още 26 потребителски кооперации в бургаския регион. За разлика от тях обаче, КТ „Черноморка“ е създадена със социална цел – да осигурява работа на хората с увреждания в града и региона. Заетите в кооперацията са 40 души, две трети от които са хора с увреждания.

Основният предмет на дейност на кооперацията, с която е придобила известност на българския и на чуждестранния пазар, е производство на бебешки и детски облекла. Нейната мисия е да създават детска мода, която е удобна, практична и предпочитана на вътрешния и на външния пазар. В изпълнение на тази мисия целият екип на кооперацията – мениджъри, дизайнери и работници, полага усилия и към момента на изследването успешно работи в тази посока.

Детските облекла се изработват от 100% естествени материали, екологично чисти, лесни за употреба и трайни при експлоатация. Потребителите на облеклата са деца от 0 до 8 години. Важно е да се подчертае, че детските облекла притежават оригинален дизайн, високо качество и ергономичност. Изработват се в съответствие с международните стандарти. Това носи на кооперацията едновременно икономически ползи и висок имидж. В потвърждение на казаното е факта, че на международния панаир на потребителски стоки и технологии в гр. Пловдив кооперацията е спечелила пет златни медала през годините – 2004, 2006, 2008 и 2010. Нещо повече. Резултатите от направеното блицинтервю с клиенти в магазина в гр. София също потвърждават високите оценки за безспорното качество и достоинства на детските дрехи. На въпроса *„Какво ви говори марката „Черноморка“? – майката (С. А.) на 3-годишната Мария сподели следното: „Това е бургаски производител, мои близки ме посъветваха да купувам дрехи с тази марка. Вече три години обличам детето си и съм категорична – не бих заменила марката „Черноморка“ за никоя друга – най-малко за евтините вносни (китайски и турски) еднотипни, лъскави дрехи. Аз искам детето ми да е облечено в красива, нестандартна дреха, от естествена материя и да е ергономична“*. Родителите на 7-годишната Нелина (М. Д. и М. Г.), родом от Бургас, но живеещи в София, са единодушни в мнението си – *„дизайна на детските дрехи от „Черноморка“ възпитават естетически вкус и затова и второто дете обличаме предимно с дрешки от бургаската кооперация. Тя не само износва дрехи от по-голямата си сестра, но и новите, които купуваме, са предимно от тази фирма“*. Бащата на едногодишния Благовест (Н. М.) е категоричен, че качеството на българските дрехи и обувки за деца е безспорно за предпочитане заради запазените традиции от времето на българския държавен стандарт. Въпреки промените след 1989 г., професионалният опит и спазването на традициите присъстват в производството на някои

производителни кооперации у нас. Той заяви: „детските дрехи от „Черноморка“ – Бургас, а детските обувки от „Миролубец“ – Ловеч – това избираме със съпругата ми за нашия малък син. Тях препоръчваме на приятели и близки“.

Въпреки че емпиричната информация е ограничена, тя по безспорен начин потвърждава, че клиентите на КТ „Черноморка“ са удовлетворени от нейното производство и че на този етап са ориентирали своите вкусове и предпочитания към избора на детски дрехи предимно с марката „Черноморка“. Те недвусмислено потвърждават, че наистина КТ „Черноморка“ не само произвежда, но и доставя радост на децата и спокойствие на майките.

Освен шивашка дейност КТ „Черноморка“ извършва още различни видове услуги – книговезки (подвързване по класически начин на дипломи, държавен вестник, учебници, счетоводни документи, журналы, книги, списания, архив); папки, менюта, удостоверения; каширане; биговане; рязане на картон и др.

От документалното проучване стана ясно също, че КТ „Черноморка“ разполага с човешки и социален капитал да работи както със собствени материали, така и на ишлема – да изпълнява специални клиентски поръчки. Нейната социална мрежа се простира в Русия, а в рамките на ЕС – износът на детски дрехи е предимно за Италия и Белгия. Пазарната мрежа в страната е в два града: в Бургас – два магазина, и в София – един.

## **2. ТПК „Недялко Царев“ – гр. Ямбол**

Трудовопроизводителната кооперация на инвалидите „Недялко Царев“ – гр. Ямбол е също с богата история. Тя е първоприемник на производствения клон „Недялко Царев“ – Ямбол, създаден през 1954 г. от група занаятчии, които се събират и решават да работят задружно със свои средства и машини. През същата година се създава инициативен комитет за набиране на работници. На 22 ноември 1954 г. се провежда първото събрание на основателите на предприятието, на което се избират и ръководните органи – председател и управителен съвет. През 1957 г. броят на заетите нараства на 50 човека, като сред тях има и хора с увреждания. Предметната дейност на предприятието по това време е услуги: шивачество, картонаж, вело-мотоуслуги. През 1971 г. в кооперацията работят 190 души. През юни 1976 г. тя се трансформира в държавно предприятие в системата на СД „Местна промишленост и битови услуги“ в Ямбол, като запазва социалния си характер – да осигурява работа на инвалиди и трудоустроени хора. За целта е построена нова сграда, създаден е стол, здравна служба с кабинети за рехабилитация.

След 1989 г. държавното предприятие е преобразувано в Общинска фирма „Недялко Царев“. На 26.06.1991 г. Общинската фирма „Недялко Царев“ е регистрирана в кооперативния регистър на Ямболския окръжен съд с наименование ТПКИ „Н. Царев“. ТПКИ приема активите и пасивите на Общинската фирма „Недялко Царев“. Определена е предметната дейност на кооперацията, а именно: производство и реализация на шивашка конфекция трикотаж, опаковка и печат, ръчен трикотаж, булченски аксесоари; извършване на полиграфически,

книговезки и канцеларски услуги; внос, износ; всякаква друга дейност, незабранена от закона.

Към момента на провеждане на емпиричното изследване ТПКИ „Недялко Царев“ реализира следните видове производства и трудови дейности: производство на шивашки изделия – работно облекло за медицински персонал, работно облекло за промишлени предприятия, работни комбинезони, полицейски униформи, камуфлажни куртки, шорти, долни дрехи, дамско бельо, пижами, фланелки, тениски, кашони; услуги по подвързване на печатни издания и др.

Производствената дейност на ТПКИ е преобладаващо на ишлема – изпълнява специализирани поръчки на клиенти с техен материал. По данни от председателя на ТПК „Недялко Царев“ в момента общият брой на заетите наброява 30 души.

И двете кооперации са членове на Националния съюз на трудово-производителните кооперации в България, с който работят в синхрон и хармонично. В тяхната социална мрежа се включват още Съюзът на инвалидите в България, Съюзът на глухите, Съюзът на слепите, НПО, фирми от бизнеса и др.

### **3. ТПКИ „Родина“ – гр. Варна**

ТПКИ „Родина“ е създадена през 1950 г. с мисия – трудова и социална реализация на остатъчната трудоспособност на лицата с увреждания. Повече от половината (51%) от заетите са нейни членове и едновременно с това упражняват правото си на труд в кооперацията. Особената ѝ значимост в икономическия и социалния живот на страната ни произтича от това, че осъществява трудова ангажираност на хората с увреждания.

В своята над 60-годишна история ТПКИ „Родина“ осъществява производство, търговия и услуги при реална трудова рехабилитация и социална интеграция на хората с увреждания. Съгласно съдебната регистрация кооперацията има предмет на дейност производство и реализация на конфекционирани шивашки и трикотажни изделия, на изделия от метал, пластмаса, хартия, дърво, кожи и други материали; производство на електрически уреди, свързващи електрически елементи; извършване на шивашки, плетачни, дърводелски, металообработващи, полиграфически, транспортни услуги; развойна, внедрителска, проектно-конструкторска и инженерингова дейност; посредническа дейност; внос, износ, бартерни, експортни и реекспортни сделки с промишлени изделия, хранителни продукти, инженерингова дейност; посредническа дейност.

Към момента на настоящото емпирично проучване основните производствени дейности са **конфекция и плетиво**. Извършват се и метално-пресови и книговезки услуги. Кооперацията предлага следните видове конфекция и плетиво: детски облекла – плетени и конфекционни в свежи тонове и интересни конструктивни решения. Изработени от преди със състав вълна/полиестер, само памук, памук/полиестер, лен и др. с оригинални и функционални апликации и щампи с любимци от света на приказките; дамски плетени и трикотажни облекла със семпла и изискана визия, изработени от памук и еластант в

съвременна конструктивна линия и с перфектно качество; мъжки плетени облекла – фланели, шалове и шапки и др.; детски и дамски пижами – 100% памук; спортни екипи – шорти и потник – 100% памук, блузи, анцузи (полар); спално бельо; сувенирни възглавнички.

Кооперацията успешно изпълнява обществени поръчки за детски и юношески спортни облекла (анцузи и тишъртки), трикотажни чорапи (шити) за АЕЦ „Козлодуй“, моряшки блузи с къс и с дълъг ръкав (с нотификация). С разрешение на МТСП и на основание сертификат № 0219-П на Изпълнителна агенция „Сертификация и изпитване“ ТПКИ „Родина“ произвежда и продава ПТПС – протезен чорап за долен крайник (всички размери). *„Единствени производители сме на протезните чорапи, с доказано качество по БДС, затова ни трябва подкрепа от държавата, за да оцелеем срещу безконтролния внос“*, заявява председателят на кооперацията.

Извършва **метални услуги** – ремонт на метални конструкции, укрепване на врати, столове, спортни съоръжения и училищен инвентар (чинове, маси, стелажи и др.).

**Книговезките услуги** включват – подвързване на дневници, журналы, архивни документи и др., номериране на документи, както и изработване на папки за поздравителни адреси, меню, грамоти и др.

Във възможностите на кооперацията е изработването на шевни изделия с рекламен характер, изработване на мартеници и картички (ръчна изработка), извършване на ръчни довършителни дейности – стъгане на кутии, набор на тела за календари, дипляни и др.

Марката на ТПКИ „Родина“ с мото „За мама, за татко, за мен“ е известна както на българския пазар, така и на международния. Това се потвърждава от факта, че колекциите детски облекла „Пролет – лято 2007“ и „Ученически облекла“ през 2009 г. са отличени със златни медали на Международното изложение в гр. Пловдив. Кооперацията има повече от 20 години успешно партньорство с немски, френски, италиански и канадски фирми.

Качеството на продукцията в кооперацията е гарантирано от внедрената система за управление на качеството съгласно европейските стандарти в съответствие със стандарта EN ISO 9001:2000 и стандарт ISO 2001-2008.

ТПКИ „Родина“ има натрупан опит в разработването и реализацията на проекти със социална и бизнес насоченост към Агенцията за хора с увреждания. Реализирала е проекти „Можем заедно – модел за партньорство“, социални проекти и бизнес проект. През 2006 и 2007 г. кооперацията е спечелила и реализирала два проекта към Агенцията за хора с увреждания. През 2013 г. успешно финализира Европейски проект по ОП „Развитие на човешките ресурси“ – „Шанс за всички работещи в ТПКИ „Родина“.

В кооперацията строго се спазват изискванията на Закона за здравословни и безопасни условия на труд и се подsigурява специализирана медицинска помощ.

Кооперацията е член на НС на ТПК – гр. София.

#### 4. ТПКИ „Иглика“ – гр. Шумен

Трудовопроизводителната кооперация на инвалиди „Иглика“ е създадена през 1953 г., намира се в разширения център на гр. Шумен. От общо 26 производителни кооперации, които работят на територията на Шуменския регион, ТПКИ „Иглика“ се различава с това, че е създадена като доброволно сдружение на лица с увреждания. В кооперативния регистър на Шуменския окръжен съд е вписана на 26.06.1991 г. като кооперация, чийто предмет на дейност включва: производство на стоки за народно потребление; промишлени опаковки; полиграфски, книговезки, шевни и трикотажни услуги; търговска и спедиторска дейност; външнотърговска дейност. Има изградена система за управление на качеството и е сертифицирана по ISO 9001:2000 и по ISO 2001-2008.

Към момента на емпиричното изследване се осъществяват три отделни производства: 1. шевни облекла, 2. полиграфия и книговезки услуги, 3. опаковки и картонаж.

В цеха за **шевни облекла** се изработва дамска и детско-юношеска конфекция – дамски поли, панталони, рокли, блузи, ризи. Разработвала е мострени бройки костюми със сака и леко връхно облекло (яке, манто, шлифер), предназначени за износ. Според председателя на кооперацията *„месечният капацитет на персонала, с който разполагаме в момента, е 2000 броя дамски поли (панталони) примерно и е много относително, тъй като зависи от сложността на модела“*.

Кооперацията притежава собствена масивна сграда. В нея шивашкият цех се помещава на третия етаж, има осигурен достъп до улица за товаро-разтоварителни дейности и е в непосредствена връзка с другата сграда на кооперацията. През 2007 г. този цех е обновен и климатизиран и в него са монтирани 34 новозакупени машини, наред с още 9 по-стари. На втория етаж **е обособено помещението за кроене, а непосредствено до цеха е разположено и помещението за гладене, в което има и подлепваща преса.**

Общият брой на заетите в цеха е 26 души – началник цех, технолог-бригадир, 20 шивачки, 2 гладачки, един ръчник и един техник.

Марката „ТПКИ „Иглика“ е известна на българския и на международния пазар. Кооперацията е печелила обществени поръчки за обличане на първокласници. Известността ѝ на международния пазар е свързана с изпълнение на специални поръчки (ишлеме) за Италия (чрез „Глобалтекс ООД“), Германия, Франция (Сарфати и сие), Испания, директно „Vegaski“ и др.

В цеха за **книжни опаковки** работят само лица с трайни увреждания. Те полагат предимно ръчна работа, но с високо качество. Тук също големият процент на изделията е „ишлеме“ и с малък дял вътрешни поръчки за кашони, кутии, чували и др. Материалната база е физически и морално остаряла, а сградовият фонд е сравнително в добра форма.

В **книговезницата** работят също лица с увреждания – подвързват и прошиват различни документи и папки.

ТПКИ „Иглика“ е член на Българската търговско-промишлена палата от 07.04.1998 г. и на НС на ТПК.

В заключение: и двете кооперации са членове на Националния съюз на трудовопроизводителните кооперации в България, с който работят в синхрон и хармонично. В тяхната социална мрежа се включват още Агенцията на хора с увреждания, Агенцията по заетостта, дирекции „Бюра по труда“, Съюзът на инвалидите в България, Съюзът на глухите, Съюзът на слепите, НПО, фирми от бизнеса и др.

### ***5. ТПК „Мара Денчева“ – гр. Плевен***

ТПК „Мара Денчева“ е специализирано предприятие на хора с увреждания, в което се произвеждат предимно дамски облекла. Създадена е на 13.12.1963 г. чрез сливане на няколко малки кооперации. Оттогава до сега кооперацията преминава през различни етапи на своето развитие – възход, спад, устойчивост. Дейностите, които са осъществявани през годините, са свързани с производство на дамски чанти от естествена кожа, изделия от хартия и картон, булченски изделия, пластмасови изделия, шивашка дейност и др.

ТПК „Мара Денчева“ произвежда както за вътрешния, така и за външния пазар. В момента кооперацията е специализирана в производство на детски и дамски облекла. Участвала е в редица изложения и панаири. От гледна точка на перспективата – развитието на кооперацията може да продължи в търсене на допълнително финансиране чрез участие в различни европейски проекти и чрез държавно подпомагане. Тези средства да бъдат насочени към подобряване условията на труд и внедряване на нови машини и технологии с цел постигане на по-добри финансово-икономически резултати.

### ***6. ПКИ „Царевец“ – гр. Велико Търново***

ПКИ „Царевец“ е учредена на 18.X.1953 година от 28 физически лица. Прието е кооперацията да се назове Обща трудовопроизводителна кооперация на инвалидите „Инвалид“ със следните браншове: кошничарство, метларство, четкарство, ръчно плетиво, ръчно машинно бродиране, откопиране на модели за шиене, химическо чистене, картонаж и книговедение, ловене на бримки на чорапи, направа на телени копчета, обличане на копчета, направа на токички за мъжки панталони, изплитане на шнур и ластик, направа на писалки, химическо чистене и гладене, продажба на разхладителни напитки.

На 15.01.1954 г. година кооперацията е вписана в кооперативния регистър в съда. От този ден кооперацията започва своята стопанско-производствена дейност. През следващите години от 1954 до 1957 г. година се изгражда материално-техническата база на кооперацията. В края на 1957 г. тя е преименувана в ТПКИ „Царевец“.

През 1970 г. завършва строителството и е приета в експлоатация седеметажна производствено-административна сграда – гордост на всички тогавашни и сегашни член-кооператори. На първия етаж в сградата заработват здравен пункт с физиотерапия, зъболекарски и рехабилитационни кабинети.

На 04.12.1989 г. ТПКИ „Царевец“ е пререгистрирана в кооперативния регистър на Великотърновския окръжен съд като ПКИ „Царевец“. Започва най-новата история на кооперацията. Плановото стопанство се заменя с пазарна икономика. Конкуренцията е нещадяща кооперациите за трудоустроени лица. Но ПКИ „Царевец“ устоява на трудностите и предизвикателствата на новото време и дори разкрива ново производство.

Понастоящем кооперацията е с предмет на дейност производство на детска, юношеска, дамска и мъжка конфекция, производство на книжни опаковки и книжен канап, печатарски и книговезки услуги. ПКИ „Царевец“ е най-големият работодател на лица с увреждания в община Велико Търново. В кооперацията работят 35 физически лица, от които 25 с намалена работоспособност.

Материално-техническата база на кооперацията отговаря на всички изисквания за здравословни и безопасни условия на труд. В кооперацията има изградена рампа за хора с инвалидни колички и сервизно помещение, пригодено за лица с увреждания в инвалидни колички.

През 2007 година кооперацията внедри и прилага система за управление на качеството в съответствие с изискванията на стандарта EN ISO 9001: 2000, а от 2009 г. – ISO 9001: 2008.

Кооперацията участва в конкурси към АХУ, получи финансиране и изпълни 10 (десет) проекта със социална насоченост за подобряване на условията на труд в кооперацията и 2 (два) бизнес проекта за технологично оборудване.

Гордост за кооперацията са спечелените и изпълнени обществени поръчки за медицински облекла към Военномедицинска академия, Александровска болница, болниците в Плевен, В. Търново, Козлодуй, Карлово и за книжен канап в Министерството на отбраната. ПКИ „Царевец“ е една от най-големите производители на меки и твърди архивни папки в страната.

ПКИ „Царевец“ участва с проектно предложение по процедура BG 161 PO003-2.1.10 „Подкрепа за предприятия и кооперации на хора с увреждания“, беше одобрена за финансиране от 284 021,50 лв. по оперативна програма „Развитие на конкурентоспособността на българската икономика“ 2007 – 2013 г. и изпълни дейностите и приключи проекта в рамките на периода на допустимост.

Приоритет в развитието на ПКИ „Царевец“ и в бъдеще ще бъде запазване на социалната насоченост на кооперацията като специализирана за хора с увреждания.

## **7. ТПКИ „Миролюбец“ – гр. Ловеч**

Създадена е през 1955 г. за осигуряване работа на хора с увреждания. През 1971 г. се преименува на Окръжна ТПК „Миролюбец“. В нея се включва ТПК

„Васил Цветков“ гр. Троян. Откриват се цехове в Луковит, Тетевен и с. Микре, окр. Ловешка. Предметът на дейност се разширява. От Троян приемат тъкачество на килими, пирогарфия, джамджийство, керамика, картонажни услуги. Открива се ново производство на детска конфекция в гр. Ловеч, услуги ситопечат, производство на картонени изделия в Луковит, производство на детски и дамски топки и картонени изделия в Тетевен.

През 1981 г. закупуват нова машина за директно шприцоване на ходилата на детски обувки. Това става възможно благодарение на безвъзмездно отпуснати средства от БИСА. С това се обновява колекцията от детски и бебешки обувки и на практика става единственото предприятие за производство на такъв вид обувки в страната.

Получават директно помощ от държавата под формата на доплащания (червен данък) като разлика от продажните цени и себестойността за всяка бройка продадено детско изделие.

След 1989 г. се получава пълен срив в дейността на кооперациите. Отпада доплащането от държавата. С въвеждането на ДДС всички стоки, вкл. и детските, се облагат наравно с всички останали. Свива се пазарът заради вноса на чужди стоки, драстично намалява търсенето на техните. Това довежда до закриване на редица дейности – производство на опаковки от картон, производство на детска конфекция, производство на детски и дамски топки от кожа.

В резултат на свития пазар търсят външни партньори. Започват работа на ишлема на една италианска фирма – произвеждат дамски и мъжки чехли, а за вътрешния пазар – ограничено количество детски обувки.

До 2000 г. е член на НС на ТПКИ, а след това на НС на ТПК. От 2005 г. е регистрирана в АХУ.

Спечелила е златен медал на Пловдивския панаир през 1986 и 2003 г. Намира се в трудно положение – лоши взаимоотношения с ишлемодателите, има текучество на кадри и др.

### **8. ТПКИ „Виктория“ – София**

ТПКИ „Виктория“ е първоприемник на ТПК „Пострадали от войните и фашизма“. Това е една от първите кооперации за трудоустроени лица в нашата страна. Създадена е в края на 1950 г. от 13 души – военноинвалиди. Пререгистрирана е през 1989 г. с наименование – ТПК „Виктория“ от Софийския градски съд и е вписана в търговския регистър на Агенцията по вписвания.

Първоначалната дейност на кооперацията е за преработване на късовлакнести влакна. През следващите години развива и други дейности, като производство на мрежи, чанти, колани, кошници, стелки, картонени изделия, ръчно и машинно плетиво, конфекция и др.

От 1964 г. тя се специализира за **производство на бебешки и детски облекла – трикотаж**, като постепенно отпадат страничните дейности.

От 1971 г. произвежда бебешки памучен линксов трикотаж, единствен в страната. Производството е търсено от търговските организации. Търговската марка е гаранция за красиви, модни и удобни бебешкии детски облекла.

За постигнати успехи кооперацията многократно е награждавана от Градския съюз на ТПК, печелила е различни конкурси в Пловдив, а за група бебешки и детски облекла има награда „Златни ръце“.

Производствените мощности се разрастват и в края на 80-те години на миналия век броят на работещите достига 1500 човека.

С настъпването на глобалните промени в България в началото на 90-те години на миналия век започват сризовете на българския пазар за произвежданите от кооперацията стоки. Това въздейства негативно върху производството – то започва да се свива все повече и повече. Вносът на бебешко и детско облекло се превръща в сериозен конкурент на кооперацията. Силно намалява броят на производствениците. Кооперацията, подобно на немалка част от другите специализирани предприятия, се ориентира към работа на ишлеме. От 1999 г. кооперацията работи на ишлеме за Испания и други държави.

Участвали са с малки колекции на Международния Пловдивски панаир и други форуми. Облеклата им са високо оценени от български и чужди посетители. През 2010 г. на изложението на Международния панаир Пловдив „Бebешки комплект Вики-3 части“ получава Златен медал и диплом.

В кооперацията работят хора с увреждания, които представляват 45% от наличния състав. Тя поддържа патентована търговска марка „VIKI“.

Работата за износ изисква много усилия от целия персонал. За да бъдат задоволени изискванията на клиентите през 2005 г., в кооперацията се създава, внедрява и поддържа съвременна система за управление на качеството на основата на изискванията на БДС EN ISO 9001:2008, чрез която се гарантира качеството на произвеждания продукт и непрекъснатото му усъвършенстване.

## **9. ДИБИКО ЕООД – гр. София**

Еднолично търговско дружество с ограничена отговорност ДИБИКО представлява разроена структура на трудовопроизводителна кооперация „Димитър Благоев“ – гр. София. ДИБИКО ЕООД е създадено през 2011 г. за хора с намалена работоспособност. Предметът на дейност са шивашки услуги и изработване на облекла за търговската мрежа, европейски фирми и др. Предприятието е с малък числен състав. В него работят дизайнери и моделиери с дългогодишен опит. Помещенията и машинния парк са собственост на кооперацията и фирмата ги ползва под наем. Административното обслужване се извършва от служители на кооперацията, за което има сключен договор.

Осигурени са здравословни условия на труд за всички работещи. Направени са измерване на факторите на работната среда, както и оценка на риска на всички работни места. Ежегодно се правят профилактични медицински прегледи съвместно с фирмата за трудова медицина. Има и редица социални при-

добивки: заплащане на част от транспорта, за балнеолечение, очила, помощи за дълго боледуващи и др. Почти всички лица с намалена работоспособност са включвани в програмите на „Турмедико“ към НС на ТПК за здравно-реhabилитационни процедури.

За шевната промишленост липсват квалифицирани млади работници. Ежегодно се провеждат курсове за повишаване квалификацията на кадрите. Няма деление на възрастни и млади, напротив, по-възрастните предават своя опит на по-младите и се учат на някои новости от тях. Възрастните се чувстват равнопоставени и комфортно, тъй като всеки има сигурно, самостоятелно работно място.

Предвид неритмичната работа, а в определени моменти липса на такава, кооперацията се старее да осигурява работа на ДИБИКО като подизпълнител за изработване на конфекционни облекла на водещи западноевропейски фирми от Германия, Австрия, Испания и Франция.

За създаване на европейски съвременен вид на помещенията и обновяване на остарелия машинен парк предстои фирмата да кандидатства по програми на АХУ. В настоящия момент ДИБИКО предоставя на своите клиенти ушиване на облекла по индивидуални мерки, както и дребни шивашки услуги и се специализира в изработването на униформени облекла за училища и фирми. Фирмата изработва облекла и за търговската мрежа в страната, предназначени за ежедневието на деловата жена.

Фирмата търси нови ниши в шевното производство, като изработка на сценични облекла, театрални костюми, облекла за филмови продукции др.

### ***10. ТПКИ „Рила“ – гр. Благоевград***

ТПКИ „Рила“ гр. Благоевград е създадена през 1951 г. и извършва производствена и търговска дейност в продължение на повече от 60 години. Основната ѝ дейност е производство и реализация на облекла – собствени изделия и на ишлема. Едновременно изработва изделия и сувенири с машинна и българска бродерия. Кооперацията извършва шивашки и книговезки услуги, книжен амбалаж. Осъществява търговия на едро и дребно на собствени и на други изделия и стоки внос/износ.

През последните 15 г. кооперацията се специализира в производството на дамски облекла. Персоналът притежава дългогодишен опит в изработването на: поли, панталони, сака, якета, блейзери, костюми, трикотажни облекла, с производствен капацитет 4 хиляди броя месечно. Кооперацията работи предимно за износ – 90% от продукцията се реализира по дългосрочни договори с фирми от ЕС. Нейни партньори са: Прима-Вера – София, Кривико – Белгия, ДжиЕмТи – София, I.N.A. Trading Ltd – София, Руен Машинари – София, Коутс България – София и др.

ТПКИ „Рила“ разполага с голяма собствена материална база, със съвременно шивашко оборудване – от кроене до опаковане на готовата продукция, складове, фирмен магазин и административен център. Най-важното е, че ко-

операцията дава възможности за труд на хора с увреждания и е единственото подобно специализирано предприятие на територията на Благоевград. ТПКИ „Рила“ е член на: НС на ТПК, на ЦС на КИ.

### ***11. ТПКИ „Първи май“ – гр. Смолян***

Кооперацията е създадена на 18.07.1960 година като кооперативна собственост. В началото са членували петима член-кооператори. В момента статута на ТПКИ „Първи май“ – гр. Смолян е юридическо лице със 100% Предметът на дейност на кооперацията в миналото е производство и реализация на детска и бебешка конфекция, трикотажна конфекция, ръчно плетиво, метало-пресови изделия, опаковки от картон и целофан, основно за вътрешния пазар. Успоредно с това са се извършвали книговезки, печатарски, шивашки, плетачни, часовникарски, общарски и много други битови услуги за населението. За част от хората с увреждане са създавани условия за надомна работа.

След 1989 г., с настъпилите промени в страната от планова към пазарна икономика, голяма част от пазарния дял е загубен и производствената дейност претърпява необратими промени. Кооперацията се ориентира към специализация на заетите в производство на трикотажни облекла на ишлема за европейския пазар. Успява да достави специални машини, внедрява нова технология и високи изисквания към качеството на произвежданата продукция. Въпреки трудностите, с много усилия кооперацията успява да се пребори с конкуренцията и да се докаже като партньор, на който може да се разчита.

Спечелва и реализира 11 проекта към Агенцията за хора с увреждания, от които 6 бизнес проекта за технологично обновление на техниката и 5 социални проекта за подобряване на условията на труд. Тези промени позволяват на кооперацията да изпълнява поръчки за престижни фирми като: „Адидас“, „Пума“, „Риибок“, „Харлей-Дейвидсън“, „Зара“ и много други.

Усилията на ръководството на кооперацията са насочени към започване на собствено производство на трикотажни облекла на базата на придобития опит и въведената нова и съвременна техника. Търсят помощта на НС на ТПК за използване на общата магазинна мрежа за реализиране на тази стратегическа задача.

Към момента на изследването списъчният състав на работещите е 70 човека, от които 49% са хора с увреждания – с над 50% намалена трудоспособност. Според Устава условие за приемане на работещи член-кооператори е дяловият им капитал да е равен на заплатата, с която са назначени. От началото на 2010 година е направена промяна в устава за членството, според която на всеки член-кооператор (настоящ или новоприет) дяловият капитал да бъде равен минимум на минималната работна заплата за страната. Определен е период от две години за внасяне на дяловия капитал, като се внасят месечно определени суми.

В предмета на дейност на кооперацията за текущия период се включват следните дейности: производство на горно облекло на ишлема и други; производство на опаковки от хартия и картон.

Предприятието има изнесени цехове в кв. „Устово“ на гр. Смолян и в с. Смилян – Смолянска област.

Фирмената философия на ТПКИ е „При поетия социален ангажимент да задоволи в пълна степен изискванията на настоящите си клиенти, да търси нови пазарни ниши, да постигне по-добра ефективност и качество, да разшири производството си“.

Председателят на кооперацията споделя: *„Финансовият резултат за последните 2 години е положителен, а за последния отчетен период е по-висок, т.е. трендът е растящ. Предприятието е поело социални ангажименти, не възнамерява да прави съкращения и поради това ръководството се ориентира към търсене на нови пазарни ниши, повишаване на конкурентоспособността, постигане на по-добро качество, анализиране на разходите и търсене на начини за съкращаването им до оптимални нива“.*

**Следователно:** изследваните ТПКИ имат повече от 60 г. история, имат натрупан опит и традиции в кооперативния начин на живот на заетите в тях. Създадени са със социална цел – да осигуряват заетост на хора с намалена трудоспособност, която лежи в основата и на днешните ТПКИ. Производственият профил на ТПКИ е шивашко производство и услуги, плетиво, производство на трикотажни изделия, обувно производство – детски обувки, дамски и мъжки чехли; книговезки и метални услуги; картонаж; търговия и др. Почти всички кооперации имат завоювани отличия на Международния панаир в Пловдив през различни години. ТПКИ „Виктория“ има патентована марка. След промените от 1989 г. всички кооперации загубват държавната подкрепа, осигурената от държавата работа и пазар. В момента те са под ударите на неконтролирания внос на дрехи от различни страни – Турция, Китай, втора ръка от ЕС на ниски цени, което предизвиква свиване на производството, намаляване на персонала, заемане на малка ниша на вътрешния пазар. Стагнацията налага търсене на чуждестранни партньори. Към момента на изследването всички ТПКИ имат реализация на външния пазар – работят на ишлема за фирми главно от ЕС – Австрия, Белгия, Испания, Италия и др., и за Русия, но икономическата ефективност е твърде ниска. Причините за посочените по-горе трудности могат да се търсят в настъпилите социални трансформации в България след 1989 г., които предизвикват силни сътресения и в социалните предприятия, в т.ч. и в ТПКИ. Либерализацията на икономиката нанася силен удар върху тези предприятия и върху кооперативния сектор като цяло – държавата се оттегля и оставя сектора без подкрепа и без устойчива държавна политика; новосъздадени фирми на входа и на изхода на производствените кооперации изчерпват от съдържание дейността им, изместват ги от пазара (а в някои случаи не ги допускат), както и от приходи и оцеляване; пазарът на труда (доколкото го има) не разкрива ниша за хората с увреждания, работодателите от бизнеса не се съобразяват с трудовото законодателство и не наемат на работа хора от тази социална категория. Тези и други причини предизвикват търсене на допълнителни приходи на кооперациите в няколко посоки – разработване и реализация на спечелени проекти

по оперативните програми, социални и бизнес проекти чрез Агенцията за хора с увреждания; обновяване на производството, търсене на пазари в страната и в чужбина, продаване на активи и отдаване под наем и под аренда (приходите от които постъпват във фонд „Резервен“). Въпреки превратностите и трудностите, които ТПКИ са претърпели след 1989 г., те продължават трудовопроизводствената си дейност и изпълняват своята социална мисия в обществото – да осигуряват социално включване чрез труд на хора с увреждания. На границата между държавата и пазара ТПКИ имат своята относителна самостоятелност, гарантирана от Закона за кооперациите. Заради социалните си функции тези кооперации (заедно с всички видове социални предприятия у нас) изграждат структурата на социалната икономика в страната. Тази причина е напълно достатъчна, за да бъдат подкрепяни както от централната и местната власт, така и от бизнеса и обществото като цяло.

### ***Б. Преобрънатите реалности в ТПКИ***

Картината на тези преобрънати реалности в системата на ТПКИ, установена по емпиричен път, се отнася до наличните възможности за социално включване и интегриране на хора с увреждания и до социалните бариери, възпрепятстващи използването на тези възможности.

#### **Налични (реални) възможности за интегриране на хора с увреждания.**

Анализът на резултатите от емпиричното социологическо изследване показва, че всички изследвани кооперации притежават реални възможности за социално включване на хора с увреждания чрез полагане на труд в тях. Тези възможности се измерват със следните индикатори: наличната материална база, човешкият и социалният капитал, условията на труд, социално-психологическият климат (междучелностният комфорт), съхранените традиции и приемственост, компетентното управление, устойчивата социална политика.

**Наличната материална база** представлява многоетажни сгради, просторни и светли производствени помещения (оборудвани с професионални шевни машини), кабинети за рехабилитация, осигурено отопление, осветление, водоснабдяване и канализация. Тази материална база осигурява добри условия на труд. В повечето от кооперациите обаче тази база се нуждае от иновиране и най-вече от поддържане, което струва много финансови средства и е непосилна задача на мениджмънта на кооперациите. Нуждаят се от възстановяване и рехабилитационните центрове в Бургас и във В. Търново, за да се използват по предназначение. Данните от ЕСИ показват също, че въпреки трудностите кооперациите в Плевен, Шумен, Бургас, Варна, София чрез спечелени бизнес проекти в Агенцията на хора с увреждания са успели да иновират материалната си база, други кооперации в момента извършват подобна дейност или имат намерение да кандидатстват за финансиране през 2014 г. по проекти за иновации.

Друга реална възможност за интегриране на хора с увреждания е наличният **човешки и социален капитал**. В изследваните кооперации **човешкият капи-**

**тал** е показателен с това, че хората притежават професионална квалификация в шивашкия бранш, имат продължителен трудов стаж в кооперациите, работят с голяма себеотдаденост, дисциплинираност и отговорност, изпълняват качествено работата си. Това проличава и от факта, че произведената конфекция и особено детски дрехи и обувки намират добър пазар у нас и в чужбина, главно в страните от ЕС и Русия. Основният извод, който може да бъде направен, е, че човешкият капитал на кооперациите притежава ниско образователно и квалификационно ниво. Преобладаващият брой заети в тях са предимно хора с ниско образование, с едностранна квалификация (напр. шивачка, елтехник), но с натрупан трудов и професионален опит. Те могат да бъдат полезни на новопостъпващи работници само в тесните рамки на своята професия. Необходимо е повишаване на човешкия капитал в кооперациите. Според данните от ЕСИ всяка промяна и/или обновяване на продуктовата структура неизбежно би наложило качествени промени в квалификационното равнище както на заетите, така и на новопостъпващите на работа. Затова отново е необходима държавна и общинска подкрепа за насърчаване на професионалната квалификация и преквалификация на заетите в кооперациите, в т.ч. и особено на хората с увреждания. Нещо повече. Високият човешки капитал е предпоставка за използването му и от разстояние – например „работа у дома“ (но не в смисъла на надомна работа), а като консултантска, счетоводна, юридическа, преподавателска и др., което за хора с увреждания е добра перспектива.

**Социалният капитал** на изследваните кооперации обхваща голяма мрежа от специализирани институции – Националният съвет на трудовопроизводителните кооперации в България, Агенцията за хора с увреждания, Агенцията по заетостта, Дирекциите Бюра по труда, Агенцията по социално подпомагане, Националният осигурителен институт, Агенцията по вписванията, Съюза на инвалидите в България, синдикатите и други неправителствени организации, общините, малка мрежа с бизнеса (само две от изследваните кооперации са членове на БТПП – ТПКИ „Виктория“ и ТПКИ „Родина“ – гр. Варна), неограничената мрежа – интернет. Препоръчително е тази социална мрежа да се използва за рекламни цели, чрез което да се формира положително мнение и отношение към кооперациите и работещите в тях, както и да се повиши интересът на трудовоактивни лица с увреждания и на млади хора към заетост в тях.

**Условията на труд** е следващият индикатор на наличните възможности за интегриране на хора с увреждания чрез трудова заетост. Данните от ЕСИ показват, че във всички изследвани кооперации са създадени здравословни и безопасни условия на труд, които са реална подкрепяща среда за полагане на труд и за интегриране на хора с увреждания. През последните 5 години не са допуснати трудови злоупотреби.

Според изследването в кооперациите има добър социално-психологически климат. Повече от 80% от заетите споделят, че в техните кооперации царят дух на разбирателство, колегиалност, взаимопомощ и добронамереност. Съществуващият междуличностен и социален комфорт за трудова реализация е реална

предпоставка за бърза адаптация и интеграция на новопостъпилите на работа хора с увреждания.

В изследваните ТПКИ все още **се спазват традициите и приемствеността** между поколенията кооператори. Това е символен знак, че независимо от превратностите в кооперациите се съхранява оня живец, който ги продължава. Нещо повече. В България през 2012 г. – годината, обявена от ООН за Международна година на кооперациите, е налице раздвижване на държавната политика по отношение възраждане на кооперативния сектор. За това може да се съди от предприетите мерки за промени в законодателството по социалното осигуряване на хората с увреждания, Закона за кооперациите, Закона за обществените поръчки и др.<sup>1</sup>

По отношение на **мениджмънта на кооперациите** – повече от две трети от респондентите го оценяват като добър и много добър. Според отговорилите, председателите на кооперациите компетентно управляват макар и силно ограничените финансови ресурси и производствени дейности през изследвания период. В кризисните условия след 1989 г., а в по-близко време след 2008 г. (глобалната финансово-икономическа криза) мениджмънтът не е допуснал задължнялост и несъстоятелност. Нещо повече – управлението на изследваните кооперации е управление от смесен тип, съчетаващо управление чрез правила (бюрократичен стил), управление чрез доверие и управление чрез ценности. В XXI век доминиращо става управлението чрез ценности, което е предизвикателство за модернизирание на мениджмънта и в специализираните ТПКИ.

**Устойчивата социална политика (СП)** е твърде важен индикатор за създаване на подкрепяща среда за трудова заетост на хората с увреждания. Резултатите от емпиричното изследване показват, че провежданата към момента СП удовлетворява заетите във всички кооперации. Тя обхваща 3 направления – рехабилитация, социално подпомагане и осигуряване на здравословни и безопасни условия на труд. Според председателите на кооперациите е необходимо финансовите средства за социални дейности да се увеличат и те предлагат това да става по различни канали, като например начислените осигурителни вноски да остават директно в кооперацията, да има данъчни облекчения (премахване на ДДС за произведените стоки от кооперациите, дотиране на цените и др.), осигуряване на пазарни ниши по линия на публично-частното партньорство и др. Необходимо е също кооперациите да участват с проекти по линия на оперативните програми, на Агенцията за хора с увреждания, на общините и др., което изисква наличие на високообразовани хора, добре заплатени, добре мотивирани и лоялни към кооперацията си.

<sup>1</sup> Ролята на българските кооперации за развитието на социалната икономика в контекста на стратегия „Европа 2020“. Становище на ИСС на РБ. София, 2011; Социалната икономика – възможности и перспективи за развитие в България. Становище на ИСС на РБ. София, 2012; Стратегия за развитие на системата на Националния съюз на трудовопроизводителните кооперации в контекста на стратегия „Европа 2020“; Андреев, Н. Трудовопроизводителните кооперации във фокуса на международната година на кооперациите. – В: Панорама на труда, 2012, с. 22 – 41.

Следователно ТПКИ от системата на НС на ТПК притежават налични ресурси – материални, социални и финансови, за социално включване чрез заетост на хора с увреждания. Паралелно с това обаче съществуват и социални бариери особено за привличане на млади специалисти със и без увреждания да работят в специализираните кооперации и в системата като цяло.

### **Социални бариери за привличане на млади специалисти със и без увреждания в системата на ТПКИ**

Данните от ЕСИ разкриват, че социалните бариери за привличане на млади специалисти със и без увреждания в системата на ТПКИ са инвалидизираната социална среда, полово-възрастовата структура на заетите, отсъствие на трудова мобилност на заетите в ТПКИ, еднообразна продуктова и професионална структура, подходящият статус на лицата с увреждания, отсъствие на самоидентификация на заетите като член-кооператори, недостатъчно развитите връзки и взаимодействия с общините, бизнеса и третия сектор.

#### **Инвалидизираната социална среда**

Социологическата информация показва, че преобладаващият брой на заетите в изследваните кооперации са хора с трайно намалена трудоспособност. Най-голям е делът на инвалидизираните кооператори с лекарска експертиза над 10 години – 54,7% средно в изследваните кооперации. Ако към тях се прибави и делът на лицата с 6 до 10-годишна експертиза, може да се направи обобщение, че повече от две трети от всички заети в кооперациите са хора с увреждания. Важно е да се отбележи също, че при близо една пета от отговорилите в семействата им има и втори член с увреждания. Най-висок е делът на инвалидите с над 10 г. експертиза в ТПКИ в Плевен и Варна – 75% от заетите, а най-нисък – в Шумен – 25%, Бургас – 20,1% и Ямбол – 15,4%. По-малкият брой на инвалидизираните в Шумен, Бургас и Ямбол най-вероятно се дължи на факта, че за да оцеляват в преходния период на тотални трансформации и оттегляне на държавата, тези кооперации предпочитат да наемат неосвидетелствани от ТЕЛК работници, т.е. в добро здравословно състояние, отколкото обратното. Този управленски подход е напълно оправдан, тъй като основната цел е да оцелеят кооперациите и да има заетост и за здравите, и за болните. Нещо повече. Налице е латентна форма на конфликтност между заетите и незаетите член-кооператори предимно заради социалните привилегии и дивидентите, както и между работещите с увреждания и тези без увреждания заради социалните преференции и др. Въпреки доброто мениджърско управление на изследваните кооперации, доминиращата инвалидизирана социална среда остава непривлекателна за новопостъпили специалисти – със и без увреждания.

## Полово-възрастовата структура на заетите

Наличната полово-възрастова структура на заетите в ТПКИ е неблагоприятна за развитието им в близко и по-далечно бъдеще. Като цяло ТПКИ са феминизирани. Мъжете представляват една пета от щатния състав на кооперациите. С най-висок дял на работещите жени са следните кооперации – в Благоевград – 90%, в Бургас – 88,9%, в София – „Виктория“ – 84,5%, ДИБИКО – 75%, а с най-нисък – е ТПКИ „Първи май“ в Смолян – 66,7%. Като цяло феминизирането на тези производствени структури, както и продължителността на трудовия им стаж в една и съща кооперация, са пряк резултат от вида на полагания труд, от неговата сложност, характер и съдържание.

Недобър индикатор е също застаряващият персонал. Данните показват, че всеки пети от изследваните лица е на възраст над 60 г., докато тези в младежката възраст (до 29 г.) са само 5,5% от отговорилите. Най-голям е дялът на заетите на възраст между 50 – 60 г. – 42,6%, а заедно с тези над 60 г. – относителният им дял обхваща половината от заетите в изследваните кооперации. В Смолянската кооперация има младо попълнение – 16,7% от отговорилите попадат във възрастовата група до 29 г., а във „Виктория“ – София тази група е едва 7,7%. Подобно е положението в Бургас, Ямбол, Плевен, Ловеч, В. Търново и пр. Следователно застаряващата възрастова структура във всички изследвани кооперации говори за отсъствие на възпроизводство на кадровия състав, а това от своя страна е предпоставка за намалени възможности за иновации и за стартиране на нов вид производствени и/или други дейности. *„Това обрича кооперацията на доизживяване – докато се пенсионираат сегашните работници. Няма възпроизвеждане, и това не е само проблем на нашата кооперация. Нужна ни е помощта на институциите, а чрез тях и на държавата“* – споделя председателят на ТПКИ „Виктория“ – гр. София.

## Отсъствие на трудова мобилност на заетите в ТПКИ

Съществува корелационна зависимост между възрастовата структура и продължителността на трудовия стаж във всички изследвани кооперации. Данните от ЕСИ показват, че близо три четвърти от заетите лица с увреждания са с 16 и повече години трудов стаж. В ДИБИКО това са 81% от заетите, в Ямбол – 76,9%, Варна и Шумен – 75%, и Плевен – 72,7%, а с най-малък дял са тези в Благоевград – 40%. От посочените данни става ясно, че за преобладаващата част от заетите целият им съзнателен трудов живот е преминал в кооперацията, т.е. трудова мобилност почти не съществува. От друга страна, във всяка от тези кооперации има свободни трудови позиции, но няма кандидати за тях. Председателите на кооперациите споделят, че ученици и студенти, които провеждат учебната си практика при тях, не приемат покана за назначаване на постоянен трудов договор, независимо от високата безработица в страната. В дирекциите „Бюра по труда“ свободните позиции са заявени, но интересът към тях е твърде слаб, дори никакъв. В ДИБИКО-ЕООД председателят с оптимизъм заявява, че

в София има работа за заетите хора с увреждания и затова кооперацията все още съществува, но е налице и сериозен проблем – отсъствие на приемственост. *„Няма приемственост, няма млади хора, идват на стаж, или наскоро назначихме млад дизайнер – бакалавърска степен, но много бързо ни напусна. Демотивирани са от ниското заплащане, от омаловажения и подценен образ на кооперациите в обществото. Младите искат да работят в известни, престижни според техните думи компании, по възможност чужди. Търсят големи пари и бързата кариера. В кооперацията не можем да предложим първото, за второто – можем, за младите има шансове да направят бърза кариера предвид застаряващия персонал и потребността от смяна на поколенията“.*

### **Еднообразна продуктова и професионална структура**

Тези две социални бариери са разкрити чрез направения производствен профил на кооперациите. В преобладаващата част основната им дейност е производство на шивашка конфекция и други шивашки изделия, за които има доста ограничен пазар. Председателите на кооперациите открито споделят загрижеността си да търсят нови производствени възможности и пазари. Успоредно с това признават, че е еднообразна не само продуктовата структура, но и професионалната. *„Това е предимно шивашка дейност, а шивачеството не е привлекателна професия за младите. Като прибавим и ниското заплащане на този вид труд – това съвсем ги отблъсква“.* Същият извод е валиден и за обувния бранш, в който е специализирана ТПКИ „Миролюбец“ в Ловеч.

Това мнение на председателите не се споделя напълно от работниците с увреждания – те обичат и ценят работата си. От проведените нестандартизирани интервюта с тях може да се направи обобщение, че въпреки еднообразната им работа те са удовлетворени от трудовата си съдба. Спомнят си с вълнение времето, когато са се създавали кооперациите – 50-60-те г. на XX в. Тогава придобиването на шивашкия занаят е твърде привлекателно начинание, защото осигурява постоянна работа и доходи. През първото десетилетие на XXI в. картината е вече друга. Упражняваният вид труд в кооперациите се смята за непривлекателен за младите хора. Това е дигитално поколение, поколението, за което привлекателни са новите информационни и комуникационни технологии. По мои изследвания за поколенията в труда<sup>1</sup>, дигиталното поколение има по-различни ценности в сравнение със своите родители. То се стреми към бързо печелене на пари, към много пари (независимо с какви средства и на каква цена), към власт и престиж, към трудова мобилност (не са лоялни към работодателите си), за да достигне целите и мечтите си. За това поколение работата в кооперациите не е престижна, доминиращите професии не са харесвани (дори и тогава, когато не притежават високо образование), не ги привлича и

<sup>1</sup> Стоянова, М. Стигмата на обявените в несъстоятелност – една от формите на многообразие в единството (през погледа на поколенията в труда). – В: Многообразие в единството, С., 2011, с. 53 – 62.

кооперативното членство – смятат го повече за „бариера, отколкото за някакво предимство“. Необходима е промяна както в продуктовата, така също и в професионалната структура на ТПКИ.

### Подоходният статус на лицата с увреждания

Ниският подоходен статус на заетите в изследваните кооперации е следващата социална бариера пред младите. От анализа на щатното разписание и от нестандартизираните интервюта става ясно, че заплащането на вложения труд не е високо. Около една четвърт от заетите получават възнаграждения, които гравитират около минималната работна заплата. Най-голям е относителният дял на тези, чиято работна заплата се движи в границите между 250 – 350 лв. за работниците, малко по-висока е тя за ръководния състав (до 400 – 450 лв.), а някъде тя достига до 500 – 600 лв. Важно е да се отбележи, че освен прякото възнаграждение за положен труд, кооператорите получават допълнителни приходи – дивиденди, ползват социални преференции – рехабилитация, санаториално лечение, осребряване на рецепти за скъпи лекарства, заплащане на оперативно лечение и др. Косвените доходи също повишават подоходния и материалния им статус. Данните от изследването показват, че най-висок е относителният дял на отговорилите (36,6%), че средномесечните доходи на член от семейството им се движат между 250-350 лв. В кооперациите в Бургас и Ямбол половината от заетите попадат в тази група, в София, Благоевград и Смолян – 39,3%, а в Плевен, В.Търново и Ловеч – всеки пети (24,5%). Най-малък е дялът на тези, чиито средномесечни доходи на член от семейството са над 500 лв. – около 8,4% от отговорилите. В регион Плевен, В.Търново, Ловеч това по-високо възнаграждение получават 13,5%, а в Бургас и Ямбол – едва 4,5% от заетите. С доходи от 150 до 300 лв. на член от семейството са 75% от отговорилите в Шумен, ДИБИКО – 56,6%, 42,9% във В.Търново, 38,4% в Ловеч.

Основният извод, който може да се направи, е, че показателят средномесечни доходи на член от семейството на хората с увреждания ранжира тази социална категория в стратификационната страта на бедните, на т.нар. „работещи бедни“, тези, чиито средномесечни доходи са от 1,5 до 3 пъти по-ниски спрямо средната работна заплата за страната (за сравнение през м. януари 2013 г. средната работна заплата за страната е 773 лв., а през третото тримесечие на годината е 772 лв.). Ниският подоходен статус на заетите в кооперациите е сериозна социална бариера пред младите хора. Председателят на една от кооперациите споделя: *„заради ниските доходи трудно можем да задържим някои от по-младите, които работят в момента, на които залагаме, че могат да направят промени и да възродят кооперациите. Тук идват на стаж и от специализираните училища, но отказват да останат на постоянна работа дори освидетелстваните от ТЕЛК“.*

### Отсъствие на самоидентификация на заетите като член-кооператори

По отношение на членството в кооперацията – от проведените нестандартизирани интервюта с работещи член-кооператори от различни ТПКИ следва изводът, че те се самоидентифицират с кооперацията, в която работят, гордеят се с постиженията, страдат от разрухата и от позицията на кооперацията си (*„на ръба е, едва свързваме двата края“*), но не се самоидентифицират като собственици на капитала, нямат нагласи за предприемаческа активност, нямат увереност и мотивация да развиват собствен бизнес. Някои от отговорилите споделят, че за тях *„членството е даденост“*, за други *„унаследеност“*, за трети – *„дава сигурност“*, за четвърти – *„не ми е работа да управлявам, не мога, някой трябва да се грижи за нас болните – да имаме работа, доходи, сигурност“*. Налице е неразгърнатата предприемаческа инициативност на член-кооператорите (реални собственици на капитала).

### Недостатъчно развити връзки и взаимодействия с общините, бизнеса и третия сектор

Данните от изследването показват, че са налице недостатъчно разгърнати взаимодействия с общините, които биха могли да инвестират в кооперациите чрез публично-частно партньорство, чрез обучения по управление на проекти, помощ при разработване, кандидатстване и реализация на проекти по оперативните програми, популяризиране на дейностите им, разкриване на нови работни места за инвалиди и др. Общините биха могли да направят облекчения по отношение плащането на местните данъци и такси.

Недостатъчно разгърнати са също взаимодействията с бизнеса и с неправителствените организации – с Българската търговско промишлена палата (БТПП), с регионалните структури на Стопанската камара, както и с други представители на третия сектор. Само две от изследваните кооперации са членове на БТПП – ТПКИ „Виктория“ и ТПКИ „Иглика“.

Преодоляването на разкритите чрез емпиричното изследване социални бариери би помогнало на специализираните кооперации да се превърнат в привлекателно място за работа на търсените (необходимите) млади специалисти. За целта е необходимо да се предприемат редица мерки от страна на ТПКИ, общините и държавата.

Следователно представеният по-горе производствен профил на изследваните ТПКИ и анализът на възможностите и бариерите за социално включване и интеграция на хората с увреждания в тях позволяват да се направи изводът, че *са налице преобърнати реалности*, които могат да бъдат обобщени по следния начин:

1. Въпреки че ТПКИ имат 60-годишна история, през последните повече от две десетилетия са загърбени и забравени от държавата и обществото.
2. Те имат богата материална база, но тя не се използва по предназначение.

3. ТПКИ са социален оазис за трудова реализация на хора с увреждания, но в тях отсъства възпроизводство на кадри, те са непривлекателни за млади специалисти поради ниските доходи и ниския им престиж в обществото.

4. В тях работят член-кооператори, реални собственици на капитала, но те нямат самочувствие и увереност в собствените си сили да управляват и решават съдбата на кооперациите, в т.ч. да развиват социално предприемачество.

5. Притежават човешки и социален капитал, но той е недостатъчен за внедряване на иновации и промяна на продуктовата структура, както и за поддържане на тесни връзки и взаимодействия с общините, бизнеса и третия сектор.

6. През последните години, след кризата от 2008 г., социалната икономика в развитите европейски страни показва устойчиво развитие въпреки кризата, а у нас ТПК и особено ТПКИ и социалното предприемачество се игнорират от държавата и обществото като цяло.

***Каква е перспективата или възможно ли е възраждане, или преобразяване на ТПКИ?***

Възможностите за възраждане или преобразяване на ТПКИ според Резолюция 36/134 на ООН се крият в подкрепата на кооперациите от държавата и от нейните институционални структури. Според вторичния анализ на данните от емпиричното изследване обобщените препоръки към управляващите за преодоляване на посочените и други парадокси в ТПКИ се отнасят до следното.

**На равнище кооперации:**

1. Поддържане на интернет страниците на кооперациите с цел реклама.  
2. Търсене на иновативни решения за нови производства (разширяване на съществуващи) и нови пазари.

3. Разработване на информация за професиите и професионалните дейности, които целево могат да изпълняват хора с увреждания във всяка кооперация; информацията да се качва в интернет страницата на кооперацията и да се предоставя на съответната община за включване в базата ѝ данни.

4. Търсене на решения за привличане на млади специалисти в работата на кооперациите.

5. Активна дейност на кооперациите чрез тяхната социална мрежа и най-вече лобиране чрез НС на ТПК за предлагане на управленски решения за връщане към устойчива държавна политика, стимулираща дейността на кооперациите и кооперативното движение в България за разкриване на нови производства и пазари.

6. Перманентна дейност по кандидатстване с проекти за допълнително финансиране на кооперациите.

**На равнище община (местна власт):**

1. Общината да има ангажимент към заетостта на хората с увреждания.  
2. Общината да създаде и да поддържа база данни за хората с увреждания с отчитане на тяхната структура по пол, възраст, образование, квалификация, заболяване и инвалидизиране, семеен и материален статус и пр.

3. Общината да осигурява по-широка информираност за свободните работни позиции, в т.ч. и предназначени за хора с увреждания.

4. Общината да осигурява консултанти за работодатели и за хора с увреждания по правно-административни и други въпроси.

5. Общината да подпомага поддържането на сградния фонд на кооперациите.

6. Общината да подпомогне възстановяването на рехабилитационните центрове, собственост на отделни кооперации, да ги поддържа и частично използва техния капацитет.

7. Общината да има по-голяма грижа и да осигурява по-широк достъп до образование и квалификация на хората с увреждания.

8. Общината да подкрепя кооперациите и особено техните реални възможности за социално включване чрез труд на хора с увреждания.

9. Общината да създаде условия за улесняване на процедурите при кандидатстване по различни проекти, програми и мерки за насърчаване на заетостта на хората с увреждания.

10. Да се въведат общински данъчни облекчения – намаляване и/или премахване на такси за комунални услуги, по-ниски наеми при ползване на общински помещения и други.

11. Общината да изготви и поддържа база данни за професиите и професионалните дейности, които целево могат да изпълняват хората с увреждания.

#### **На равнище държава (централна власт):**

1. Да се създаде и поддържа устойчива държавна политика за развитието на трудовопроизводителните кооперации за инвалиди.

2. Да се осигури по-широк достъп до образование и квалификация на хора с увреждания, в т.ч. и във ВУЗ.

3. Да се улеснят процедурите при кандидатстване по различни мерки за насърчаване на заетостта, по програми и проекти.

4. Да се въведат данъчни облекчения – намаляване или премахване на ДДС, директно отчисляване на вноските за социално и здравно осигуряване в полза на кооперациите и други подобни.

5. Създаване и поддържане на база данни за професиите и професионалните дейности, които могат да извършват хората с увреждания.

6. Повишаване качеството на информацията от дирекциите „Бюра по труда“ и осигуряване на капацитетно обслужване от тях на хората с увреждания.

7. Да се осигурява перманентно повишаване знанията и квалификацията на административните служители, работещи с хора с увреждания.

8. Стимулиране на кооперациите и бизнеса за създаване на нови дейности и производства, достъпни за хора с увреждания.

---

## **ЗАКЛЮЧЕНИЕ**

Изследванията както на равнище общество, така и на равнище ТПК и ТПКИ показват без съмнение, че през годините на прехода (след 1989 г.) е извършено дискредитиране на кооперациите, което предизвиква преобръщането на реалностите в тях. За преодоляването на тази дисбалансираност е необходима подкрепата едновременно на централната и на местната власт, на бизнеса и неправителствените организации и на обществото като цяло.

## **ТРУДОВОПРОИЗВОДИТЕЛНИТЕ КООПЕРАЦИИ ЗА ИНВАЛИДИ КАТО СУБЕКТИ НА СОЦИАЛНАТА ИКОНОМИКА В БЪЛГАРИЯ – ПРЕОБЪРНАТИ РЕАЛНОСТИ**

### **Резюме:**

В студията е диагностицирано състоянието на трудовопроизводителните кооперации за инвалиди в България като субекти на социалната икономика по резултати от емпирично изследване, реализирано през 2013 – 2014 г. Направен е анализ на възможностите на тези социални предприятия за социално включване и реинтеграция на хора с увреждания. Върху базата на представителна емпирична информация са разкрити парадоксите, или преобърнатите реалности в тези кооперации, а именно: имат 60-годишна история – но за повече от 20 г. са напълно забравени от държавата и обществото; имат богата материална база – но не се използва по предназначение; те са социален оазис за трудова реализация на хора с увреждания – но в тях отсъства възпроизводство на кадри, те са непривлекателни за млади специалисти поради ниски доходи и нисък престиж в обществото; в тях работят член-кооператори, реални собственици на капитала – но те нямат самочувствие и увереност в собствените сили да управляват и решават съдбата на кооперациите, в т.ч. да развият социално предприемачество; през последните следкризисни години социалната икономика в развитите пазарни икономики показва устойчиво развитие в условия на криза – у нас нейните структурни елементи, в т.ч. и ТПКИ и социалното предприемачество, се игнорират от държавата и обществото и пр. Предложени са възможни решения и конкретни препоръки към управляващите на микро-, на мезо- и на макроравнище за преодоляване на посочените и други парадокси.

**Ключови думи:** социална икономика, кооперации, трудовопроизводителни кооперации, трудовопроизводителни кооперации за инвалиди, производствен профил на трудовопроизводителни кооперации за инвалиди, преобърнати реалности.

**JEL:** A14, P13.

## COOPERATIVE ENTERPRISES FOR DISABLED AS SUBJECTS OF THE SOCIAL ECONOMY IN BULGARIA – OVERTURNED REALITIES

### Abstract:

In the paper it is diagnosed the condition of cooperative enterprises for disabled in Bulgaria, as subjects of the social economy by results of empirical study implemented in 2013-2014. An analysis of the capabilities of these social enterprises for social inclusion and reintegration of people with disabilities is attempted. On the basis of representative empirical data the paradoxes or overturned realities in these cooperatives are revealed, namely: they have 60 years of history – but for more than 20 years have been completely forgotten by the state and society; they have facilities – but are not used as intended; they are social oasis for employment for people with disabilities – but there is no reproduction of the staff, they are unattractive for young professionals, because of the low earnings and low prestige in the society; they employ member cooperatives, real owners of capital – but they have no self-esteem and self-confidence to manage and decide the fate of cooperatives, including to develop social entrepreneurship; in recent post-crisis years, the social economy in developed countries shows sustainable development in a time of crisis – here, its structural elements, including and CED and social entrepreneurship are ignored by the state and society, etc. It is proposed possible solutions and concrete recommendations to the government on the micro, meso and macro level for overcoming of these and other paradoxes.

**Key words:** social economy, cooperatives, cooperative enterprises, cooperative enterprises for disabled, production profile of cooperative enterprises for disabled, overturned realities.

**JEL:** A14, P13.